

Afg'onistonda ingli-rus raqobatchiligining vujudga kelishi afg'on tadqiqotchilari nigohida

Umirzoqov Jasur – Toshkent davlat sharqshunoslik instituti “Xorijiy mamlakatlar tarixi” kafedrasida birinchi kurs magistranti

Ulug'bek Abdullayev – Toshkent davlat sharqshunoslik instituti “Xorijiy mamlakatlar tarixi” kafedrasida mudiri, t.f.n

Hozirgi davrda afg'on muammosi va oqibatlari to'g'risida Islom Karimov “O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlar va taraqqiyot kafolatlari” nomli asarida chuqur konseptual xulosalarni bayon qilgan edi. Asarda ta'kidlaganidek, “Afg'onistondagi tanglikning chuqurligi va keskinligini, uning mintaqaviy va dunyo miqyosidagi jug'rofiy-siyosiy jarayonlarga ta'sirini e'tiborga olib, bu fojeani ko'lam va xavfi jihatidan hozirgi dunyoning eng katta mintaqaviy mojarolar jumlasiga kiritish mumkin¹. Bu mamlakatdagi siyosiy, ijtimoiy, harbiy vaziyat o'ta murakkab holatda turibdi. Vaziyatni anglash va shu yo'sinda chora tadbirlarni qo'llashimiz kerak”². Darhaqiqat afg'on muammosi bugungi kunga kelib, Markaziy Osiyo davlatlari, shu jumladan O'zbekiston xavfsizligiga tahdid solib turibdi. Yurtboshimiz I.A.Karimov “Afg'onistondagi voqealarning shunday yo'nalishda rivojlanishi, qarama-qarshilikning millatlar va ellatlar o'rtasidagi mojaroga aylanib ketishi, uning dunyo miqyosidagi jug'rofiy siyosiy jarayonlarga ta'sirini e'tiborga olib uni mintaqaviy mojarolari jumlasiga kiritishi mumkin”³-degan edilar. Bu muammoning yuzaga kelishida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Afg'onistonda Angliya va Rossiya raqobatchiligi o'z ta'sirini o'tkazmay qolmagan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Afg'onistonda Angliya va Rossiya tomonlaridan amalga oshirilib kelingan diplomatik munosabatlar ularning o'rtasida "Katta O'yin" deb yuritib kelingan. Bu tushuncha juda keng qamrovli ma'noga egadir.

¹Karimov I. A. “XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari”. – T. O'zbekiston, 1997. 21-bet.

²Karimov I. A. “O'zbek xalqiga tinchlik va omonlik kerak” T. O'zbekiston, 2013. 27-bet.

³Karimov I. A. “O'zbek xalqiga tinchlik va omonlik kerak” T. O'zbekiston, 2013. B, 11-12.

“Katta o‘yin” ning ishtirokchilari hisoblangan Rossiya va Angliya hukumatlari tomonidan Afg‘onistonda va boshqa hududlarni qo‘ldan bermay o‘z ishlariga tobe qilishga harakat qilganlar. Bu jarayon o‘z ichiga Londondan Sant-Peterburgacha, Afg‘onistondan Istanbulgacha va Kalkutttagacha bo‘lgan barcha hududlarni qamrab olgan edi. Bu siyosat natijasida mustamlakaga aylantirishning eng yuqori darajasiga ko‘tarilishi yuzaga keldi va shu davrgacha bo‘lgan tarix ichida hech qachon sodir bo‘lmagan bir silkinish va gumburlashni yuzaga keltirdi. Ayni shu vaqtda ruslar Amudaryo atroflarida va inglizlar Sulaymon daryosida yurishga tayyorgarlik ko‘rayotgan edilar. Lekin shuni alohida ta‘kidlab o‘tish kerakki bu ikkalasi ham ular o‘rtasidagi konflikt chegarani yo‘qotishni Afg‘onistonni “bufer” zonaga aylantirishga qaror qabul qildilar. 1868-yilda amir Sheralixon o‘z raqiblarini maydondan chiqarib, o‘zining ikkinchi podsholik davrini boshladi. 1868-yil 2-noyabrda Hindiston vitse-qiroli lord Lorins bir maktubida uning amirligini rasmiy tan oldi⁴. Inglizlar amir bilan oldindan do‘stlik munosabatida bo‘lib, uning podsholigi boshlarida unga bir mln ikki yuz ming rupiya va o‘n ikki ming miltiq berganligiga qaramasdan unga ishonmasliklarini va u inglizlarni yoqtirmasligini yaxshi bilardilar. Shu sababli u otasining xatosini takrorlab, ruslar tarafiga yuz o‘girib ketmasidan avval uning qo‘lini bog‘lab tashlash uchun “bufer” rejasini ishga tushirdilar.

1869-yilning boshlarida Gladiston hukumatining tashqi ishlar vaziri lord Klorendun Londonda Rossiya elchisi Borun Brunov bilan uchrashuv vaqtida Markaziy Osiyo masalasi yuzasidan bahslar jarayonida Rossiya va Hindiston chegaralari o‘rtasida har ikki mamlakat nufuz doirasidan chiqqan va har ikki taraf hurmat qiladigan bir neytral hudud tashkil etish kerakligini bildirdi. Ingliz tashqi ishlar vaziri deydi: “Angliya Rossiyaning Hind chegaralaridagi peshqadamligidan butunlay ko‘ngillari to‘q, hech qanday xavf sezmaydilar,

محمد ابراهيم عطايى "تاريخ معاصر افغانستان" كابل - افغانستان، 2010،⁴

ammo shunga qaramay Rossiya va Angliya o'rtasida mustaqilligi, xavfsizligi va betarafligi kafolatlangan neytral zonaning bo'lishi yaxshidir"⁵.

Borun Brunov Klorendunning fikriga qo'shilib, xabar tafsilotini Sant-Peterburgga Rossiya tashqi ishlar vazirligiga jo'natadi. Rossiya tarafidan Berns Gurchakuvning maktubi Angliya tashqi ishlar vazirligiga Hindiston lord Moyi Voysaroy Amboloda Afg'on podshohi amir Sheralixonni kutib olgan o'sha kunda yetib bordi.

Gurchakuv Angliya tashqi ishlar vaziri Klorendun ta'riflab ko'rsatgan mintaqani Afg'oniston deb tan oldi. Shuningdek Borun Brunovga "Klorendunga ruslar Afg'onistonning avval hukmronlik qilgan joylarini o'z hududlaridan tashqari deb bilishlarini ayting"-dedi⁶.

Bu maktub 1869-yil 7-martida Gurchakuv tomonidan imzolanib, 27-martida Klorendunga yetib bordi va shu tariqa Klorendunning o'qi nishonga tegdi va raqibi yordamida o'zi xohlagan, ammo tilga olmagan hududni qo'lga kiritdi. Ammo bu yerda boshqa bir muammo yuzaga keldi va u shu ediki, agar Afg'oniston va Buxoro o'rtasidagi chegara aniqlanmasa, Buxoro ruslar ta'siri ostida bo'lgani uchun Rossiya Amudaryoning bu tarafidagi o'z ta'sir doirasini Hindukushgacha kengaytirishi mumkin edi.

Endilikda dastlab Afg'onistonning shimoliy hududi ko'rsatilib, so'ngra "bufer" xolis hudud belgilanishi kerak edi. Inglizlar bu masalada ruslar bilan juda ehtiyotkorlik bilan uchrashardilar, Hindiston lord Moyi Vaysaroy Duglas Forsitni 1869-yil oktabrda bir necha bor Rossiya poytaxti Sant-Peterburgga jo'natdi, u bu betaraf hududni yaratish uchun unda chegara masalasi ham hal etilib, izohlangan uch usulni shunday tushuntirgan maktub va Voysaroyning qarashlarini u yerdagi hukumatga taqdim qildi.

1. Hozirgi vaqtda amir Sheralixon qo'lida bo'lgan hududlar Afg'oniston hududlari deb hisoblanadi.

محمد ابراهيم عطايى "تاريخ معاصر افغانستان" كابل - افغانستان، 2010،⁵

محمد ابراهيم عطايى "تاريخ معاصر افغانستان" كابل - افغانستان، 2010،⁶

2. Yuqoridagi amir ushbu mintaqalarda o'z hukmronligini kengaytirishdan bosh tortishi va inglizlar butun kuch-quvvati bilan uning hujumini oldini olishi kerak.

3. Rossiya imperiyasi hukumati butun ta'siri bilan Buxoro amirining Afg'onistonga hujum qilishining oldini olishi kerak⁷.

Muzokaralar uch yil davom etib, ular mobaynida bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keldi ularning eng asosiysi shunday ediki ruslar Badaxshon va Vohan hududlarini amir Sheralixon hududi deb bilmay, uni Buxoro amirligiga tegishli deb hisobladi. Brins Gurchakuv Amudaryoni chegara sifatida tan oldi. Lekin Kobul hukumatidan Badaxshon va Vohan hududlarini Buxoro amirligiga tegishli hudud ekanligini tan olishlarini talab qildi. Keyinchalik bu masala to'liqligicha oydinlashtirilmadi. Ammo Amudaryoning yuqori oqimlari chegara sifatida tan olindi va Badaxshon masalasi to'liqligicha hal etilmadi. Milodiy 1873-yilda ingliz va ruslar uchun yana bir yangi muammo paydo bo'ldi. Endilikda ular bu mintaqada o'zaro to'qnashuvga duch kelmasliklari uchun "bufer" zona masalasini tezroq hal qilish kerak edi. Inglizlar muntazam ravishda ruslarga agar chegaralar aniq belgilansa, ko'p qiyinchiliklar yuzaga kelishi va "bufer" masalasini o'qtirib keldilar. Ruslar ham bu masalani atroflicha o'rganib chiqdilar. Chegaralarni aniq belgilash haqida bir to'xtamga kelmadilar chunki inglizlarning manfaatiga to'g'ri kelgandi.

Oxir oqibatda inglizlar va ruslar chegara masalasini aniq belgilamadi. Nomigagina hal qildilar, lekin zimdan bir-biriga qarshi siyosat olib bordilar. "Bufer" masalasida ruslar Afg'oniston ichki ishlariga aralashmasliklari kerak edi, lekin ruslar buni to'xtatmadilar ya'ni "bufer" masalasi to'liq hal etilmadi. 1905-yilgacha Afg'oniston chegarasi aniq belgilanmaguncha davom etdi. Oxir oqibat ruslar bu siyosatni qo'lidan boy berdi. Rossiya tashqi ishlar vaziri Gurchakuv boshida Badaxshon va Vohanni Afg'onistonga berishni xohlamadi. Lekin 1879-yilning oxirlarigacha davom etgan ingliz-rus raqobatchiligida ruslar mag'lubiyatga uchrab, Afg'oniston inglizlarning ta'sir doirasida ekanligini tan

⁷ محمد ابراهيم عطايى "تاريخ معاصر افغانستان" كابل - افغانستان، 2010،⁷

oldi. Oxir oqibat “Katta O’yin” va “Salobatli yurishlar” inglizlarning g’alabasi bilan tugadi.

Shu tariqa Afg’onistonda siyosiy jarayonlar tashqi davlatlarning aralashuvi ostida yuritiladigan bo’lib qoldi. Mana shunday siyosiy jarayonlar Afg’oniston hududida bugungi kunda ro’y berayotgan jarayonlarning kelib chiqishiga ta’sir o’tkazmay qolmagan. Rossiya va Angliya davlatlarining manfaati to’qtash kelib qolgandan boshlab, Afg’onistonni asoratga solish kuchaygan edi. Chunki Afg’oniston geopolitik jihatdan juda qulay hududda joylashganligi, tabiiy boyliklarining ko’pligi va ularni tashqi davlatlarga osongini olib ketish uchun dengiz yo’li yaqinligi ularni qiziqtirib ko’ygandi. Shu asnoda bugungi kunga kelib Afg’oniston dunyoning eng katta mintaqaviy mojarolardan biri bo’lib qoldi. Uni hal qilish faqatgina afg’on xalqi uchun emas balki, qo’shni xalqlar uchun ham dolzarb masaladir. Shunday ekan biz uni har tomonlama chuqur mulohaza qilib, uning tarixiy jarayonlarini xolisona o’rganishimiz va bu jarayonlarning kelgusida bundanda kuchayib ketmasligini oldini olishimiz kerak. Shuni qo’shimcha qilib aytish joizki, agarda Afg’oniston Angliya va Rossiyaning siyosiy kurashiga qarshi mardonavor kurashganda va davlat siyosiy pog’onasida rusparast hamda ingliz parastlar bo’lmaganda edi, ular o’zlaridan o’zlari Afg’onistonga tahdid solmagan bo’lardi.